

Швидько Г.К. (м. Дніпропетровськ)

ПРОФЕСОР І.Ф. КОВАЛЬОВА І РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я

Степове Подніпров'я – в межах України одна із зон інтенсивних археологічних досліджень, особливо протягом ХХ століття. Люди обжили цей край ще в добу верхнього палеоліту, про що свідчать численні археологічні джерела. В наступні часи різноманітні племена і народи, як у калейдоскопі, часто змінювали етнічну палітру краю, залишаючи по собі пам'ятки матеріальної і духовної культури його мешканців. Саме ця територія за своїми природними умовами була надзвичайно придатна для заняття скотарством і землеробством, що й приваблювало сюди різні племена. Однією з важливих ознак степового ландшафту є скіфські кургани, окремі з яких до наших часів зберегли в своїх надрах багаті скарби як відображення багатой духовної культури предків.

Археологічні розкопки в Степовому Подніпров'ї розпочалися ще у середині позаминого століття, коли були досліджені скіфські кургани – Олександропільський, Ряба Могила, Чортомлик та ін. Дослідження древніх курганів у цьому краї здійснювали видатні археологи І.Є.Забелін, В.Б.Антонович, Д.Я.Самоквасов, Д.І.Яворницький, Е.М.Макаренко та інші археологи – професіонали й аматори (напр., О.М.Поль). Тільки за програмою підготовки до XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.) протягом трьох польових сезонів було розкопано більше 100 курганів.

Черговий етап активізації археологічних розкопок в Степовому Подніпров'ї припадає на кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст., коли була створена так звана Новобудовча експедиція Наркомосу УРСР для вивчення території будівництва Дніпрогесу і зони затоплення водами Дніпра у зв'язку зі спорудженням греблі. Як зазначає в своїх дослідженнях з історії археології І.Ф.Ковальова, Дніпрогесівська експедиція 1927-1932 рр., очолювана академіком Д.І. Яворницьким, відкрила і вивчила сотні різноманітних пам'яток, встановила послідовність зміни археологічних культур у цьому регіоні, заклала основи для розвитку правових норм, які забезпечували охорону і вивчення пам'яток історії і культури в нашій країні.

Взагалі, особливістю археологічних досліджень Степового Подніпров'я є те, що вони, в основному, пов'язані з крупними народногосподарськими планами – будівництвом Дніпрогесу, відновленням його в післявоєнний період (тоді була створена II Дніпробудівська експедиція АН УРСР), спорудженням Каховського і Дніпродзержинського водосховищ, які затопили не просто найродючіші землі, але місцевість з древніми поселеннями, багатими на археологічні пам'ятки

різних епох. Звичайно, що лише мізерну частину цих пам'яток до затоплення місцевості археологам вдалося виявити і дослідити.

Наступний етап активізації і розгортання археологічних досліджень в Степовому Подніпров'ї хронологічно відноситься до початку 70-х рр. ХХ ст. Віддаючи належне науковому значенню археологічних розкопок скіфських курганів О.С. Тереножкіна на Нікопольщині, сенсаційній знахідці Б.М. Мозолевського (золотої Пекторалі та інших скарбів) під час розкопок Товстої Могили поблизу м.Орджонікідзе, дослідженням археологічної експедиції АН УРСР під керівництвом Д.Я.Телегіна, можна з повним правом стверджувати, що успішне вивчення археологічних пам'яток в краї в останні три десятиліття ХХ століття пов'язані, головним чином, з іменем визначного археолога І.Ф. Ковальової.

Нині професор Дніпропетровського національного університету, науковий керівник постійно діючої археологічної експедиції університету, кавалер ордену Святої княгині Ольги Ірина Федорівна Ковальова народилася в м. Дніпропетровську 29 жовтня 1930 р. Закінчила історичний факультет Дніпропетровського державного університету, працювала вчителем сільської школи, науковим співробітником Дніпропетровського історичного музею, в якому вивченню археологічних пам'яток завжди приділялася велика увага. У 1962 р. педагогічний і науководослідницький таланти І.Ф.Ковальової поєдналися в її роботі, оскільки тоді вона стала викладачем Дніпропетровського держуніверситету. Коли у 1965 р. в університеті було відновлено історичне відділення історико-філологічного факультету (денна форма навчання), І.Ф.Ковальова ввійшла до першого складу вчених-викладачів, які забезпечували підготовку істориків. Не маючи ще на той час наукових і почесних регалій, І.Ф. Ковальова, тим не менше, як лектор, педагог, дослідник була альфа-зіркою. Глибокі професійні знання, широка ерудиція, прекрасне володіння словом, захопленість археологією перетворювали археологію як предмет на романтичну мандрівку студентів у глибину віків, а археологічну практику – в незабутнє на все життя магічне дійство дотику до реальної історії. Автор даної публікації також мав щасливу нагоду бути в числі учнів І.Ф. Ковальової і не один польовий сезон провести на археологічних розкопках, а тому добре знає силу її впливу на студентів, на їхнє захоплення археологією і загалом краєзнавчими дослідженнями, до чого потім випускники-історики прагнули залучати своїх учнів.

В середині 60-х рр. XX ст. розпочалася робота над багатотомною "Історією міст і сіл Української РСР" під загальним керівництвом академіка П.Т.Тронька. До авторського колективу тому "Дніпропетровська область" увійшла й І.Ф.Ковальова, яка забезпечувала матеріал по археології.

Щорічно організовуючи археологічну практику студентів, читаючи курси археології, етнографії, історії первісного суспільства, І.Ф.Ковальова плідно працювала над кандидатською дисертацією. Політична "відлига" в державі дозволила їй працювати над науковою темою "Дніпрогесівська археологічна експедиція Наркомосу УРСР 1927-1932 рр." Відомо, що цю експедицію очолював академік Д.І.Яворницький, добре ім'я якого в цей час було "реабілітоване" в художньому творі письменника І.М.Шаповала "В пошуках скарбів", наукових працях філолога М.М.Шубравської про його фольклористично-етнографічну діяльність, підготовлених істориком І.М.Гапусенком статті і біобібліографічному покажчику праць Д.І.Яворницького. З літа 1972 р. через ідеологічні причини ця хвиля інтересу до творчої спадщини Д.І.Яворницького спала. На той час і І.Ф.Ковальова захистила кандидатську дисертацію (1971 р.), робота над якою збагатила її надбаннями попередників – дослідників археологічного минулого краю і дала можливість організувати власну наукову школу археологів, розгорнути активне дослідження Степового Подніпров'я, зробити цілий ряд важливих наукових відкриттів.

Творче піднесення на той час вже відомого і авторитетного науковця І.Ф.Ковальової співпало з розгортанням спорудження зрошувальної системи у степовому краї – каналу "Дніпро-Донбас" та розвитком вугільнодобувної промисловості Західного Донбасу. У зоні будівництва терміново треба було проводити археологічні розвідки і розкопки. У 1972 р. була створена Новобудовна постійно діюча археологічна експедиція Дніпропетровського державного університету, котру очолила доцент І.Ф.Ковальова. З 1986 р. ця наукова інституція має назву "Лабораторія археології Подніпров'я ДДУ" (ДНУ). Цього року виповнилося 30 років функціонування археологічної експедиції. І протягом всього часу її дії незмінним керівником і організатором археологічних розкопок та наукової обробки матеріалу є Ірина Федорівна Ковальова, яка ще у 1987 р. захистила докторську дисертацію "Історія населення пограниччя Лісостепу і Степу лівобережного Подніпров'я у пізньому енеоліті – бронзовому віці".

Три десятки років активної роботи експедиції дають підставу для деяких підсумків, хоча дана стаття не є звітом, а лише спробою зазначити найбільш вагомі досягнення. За цей період в Степовому Подніпров'ї силами експедиції досліджено близько 1200 курганів, половина з яких відноситься до епохи бронзи. Близько 50 курганів в лівобережній частині Подніпров'я – це скіфські поховання архаїчного часу

(VI ст. до н.е.) та "геродотової" Скіфії (V ст. до н.е.) На Правобережжі досліджено курганні "поля" Надпоріжжя. Експедицією вперше виділено сарматські могильники (70) Підгороднього, Новопідкрязу, Межової, Дмухайлівки тощо. Один із найбільш талановитих учнів І.Ф.Ковальової сарматолог Володимир Іванович Костенко протягом кількох польових сезонів в Апостолівському районі досліджував великий Усть-Кам'янський курганний могильник скіфо-сарматського періоду. Значну групу досліджених пам'яток становлять кочівницькі поховання, впущені у давні кургани, а також окремі кургани половецького часу (сс.Котівка, Осипівка). Здійснено розкопки поселень бронзової доби (Павлоград, Богуслав, Богданівка, Стрільча Скеля, Дніпропетровськ).

До найзначніших наукових відкриттів професора І.Ф.Ковальової та її експедиції належать наступні. Внаслідок розкопок і ґрунтовних досліджень встановлено відмінності в розвитку зрубної культури південного Лісостепу України, в формуванні якої особливу роль відігравало населення культури багатоваликової кераміки. Виділено маївський культурно-хронологічний тип зрубної культури XV-XIV ст. до н.е. Встановлено існування окремої постмаріупольської енеолітичної культури, центр формування якої пов'язаний із лівобережними притоками Дніпра – Оріллю і Самарою. Населення цієї культури (кінець IV-III тис. до н.е.) спілкувалося з північно-кавказькими майкопськими племенами і карпато-балканським світом, здійснюючи конвергентність матеріальної та духовної культури на просторі від Лівобережжя по Дністер. Це населення мало свій власний центр металургії міді та взаємодіяло з племенами пізнього Трипілля. Завдяки тривалим дослідженням вилучено матеріали доби бронзи, тобто, ямної та катакомбної археологічних культур; доведено локальність лівобережного варіанту, орієнтованого на східні, Донські і Волзькі пам'ятки ранньої ямної археологічної культури. Створено хронологічні схеми, розроблено питання ремісництва населення катакомбної археологічної культури. Вперше детально вивчено ідеологічні уявлення населення доби бронзи.

На нашу думку, археологічна експедиція І.Ф.Ковальової, досліджуючи Степове Подніпров'я, зробила свій вагомий внесок і у вирішення проблеми Дикого Поля. Матеріальні пам'ятки періоду XIII-XVI ст., які раз-по-раз зустрічалися під час розкопок, свідчать про хибність твердження про пустелю, яка ніби-то існувала тривалий час на величезному просторі, названому географами Диким Полем. Це був район безперервного проживання тут населення в період від монголо-татарської навали по козацьку епоху. Археологічні знахідки, які набувають особливої цінності за відсутності писемних джерел, дозволяють внести корективи у дослідження проблеми походження козацтва. Звичайно, для наукових інтересів І.Ф.Ковальової та її учнів цей матеріал не є визначальним, переважаючим, але для дослідників козацької проблематики він є дуже важливим.

В такий спосіб зауваживши значення здобутих археологами матеріалів для дослідження проблеми Степу і козацтва, не можемо не сказати, що останнім часом ця проблематика в діяльності І.Ф.Ковальнової займає все більше місце. Вчені і краєзнавці Дніпропетровщини знають, що багато років ведеться полеміка навколо питань про місцезнаходження Богородицької фортеці, козацького містечка Самар, Усть-Самарського ретраншементу тощо. Знахідки виявлені краєзнавцями-аматорами В.Ф. Камеко і В.В. Бінкевичем та археологами школи І.Ф. Ковальнової на місці зруйнованої Богородицької (Новобогородицької) фортеці (селище Шевченко в Дніпропетровську) не тільки дає підставу пов'язувати цю місцевість з козацькою Самаррю, але й показати його економічне та воєнно-стратегічне значення. На жаль, ми не маємо права говорити по даному питанню більше, оскільки вчені нині аналізують унікальні знахідки і ще не встигли оприлюднити результати своїх досліджень.

Здобуті внаслідок археологічних розкопок матеріали переважно зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького та в музеї археології ДНУ. Важливіші з них демонструються в Золотій Скарбниці Києво-Печерської лаври. На базі музею археології ДНУ багато років працює науковий гурток, прово-

дяться екскурсії для студентів не лише даного вузу, але й інших вузів Дніпропетровська. Часто у цьому музеї проводяться екскурсії для школярів шкіл Дніпропетровської області. На базі музею професор І.Ф.Ковальова читає публічні лекції з археології. Здається, просвітницька робота археологів на чолі з їх науковим керівником є продовженням традиції, започаткованої в нашому краї Д.І. Яворницьким.

Насамкінець, назвемо ще одну іпостась вченого і неординарної особистості І.Ф.Ковальнової. Вона є науковим керівником багатьох дослідників, які стали кандидатами наук. Адже згаданий вище В.І.Костенко (нині покійний) ще в студентські роки завоював за свою конкурсну роботу з археології Золоту медаль АН СРСР, а згодом став відомим вченим-сарматологом. І.Ф.Ковальова виховала також відомих археологів В.А.Ромашку, З.П.Маріну, В.М.Шалобудова та ін. За її консультаціями запорізький археолог (підводна археологія) Г.І.Шаповалов захистив докторську дисертацію.

Нині одним з основних завдань археологів є робота над "Зводом пам'яток". Тож побажаємо професору Ірині Федорівні Ковальовій здоров'я, натхнення і успіхів у досягненні нових наукових здобутків.

